

EMEVÎ VE ABBÂSÎ DÖNEMİ İÇ İSTİHBARATI

Dr. Metin YILMAZ

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Bu araştırmada, Emevî ve Abbasî dönemine ilişkin olarak, devlet bürokrasi-sinde gayri hukuki yollara teşebbüs eden görevlilere ve isyancılara karşı oluşturulan iç istihbarat konusu ele alınmıştır. Posta teşkilatının kurulması ile birlikte bu teşkilat bünyesinde varlığını sürdüren iç istihbarat birimi, halifenin en güvendiği ve ağız sıkı bürokratlardan oluşturulmuştur. Vezir ve valiler kadar halife-yeye yakın olan, doğrudan halifeye görüşebilen, 'uyûn/gözcü veya casus olarak isimlendirilen bu istihbarat elemanları, iktidarın en önemli destekçileri iken, muhaliflerin korkulu rüyası idi.

Anahtar Kelimeler: İstihbarat, Casus, 'Uyûn, Posta Teşkilatı, Muhbir, Emniyet.

ABSTRACT

The Internal Intelligence Service in the Period of Umayyad and Abbasid

This study examines the internal intelligence service for the officers who followed illegal ways and rebels against the state bureaucracy during the period of Umayyad and Abbasid. With the establishment of the post office department, this internal intelligence service placed in the police department was the most important institution accepted by the Caliph and included his very close supporters. These intelligence officers who were close to the Caliph as close as vizier and governors, met with the Caliph directly by passing other authorities, called as spy and scout were the most important supporters of the state while were the most influential department against the rebels.

Key Words: News, Spy, Institution of Post Office, Informant, Security.

GİRİŞ

İnsanın kendini ve gücünü koruma amacıyla muhtemel tehlike ve tehditlerden haberdar olma ihtiyacı çok eskilere dayanmaktadır. Bu bireysel korunma amaçlı istihbarat çalışmaları zamanla rakip ordular ve devletler arasındaki rekabetin zorunlu bir sonucu haline gelmiştir. İstihbaratın önemine dair M.Ö 201-120 yılları arasında yaşayan Tolibus'un söyledikleri ile¹ Hitler'in 1937'de söyledikleri² arasındaki benzerlik, istihbaratın tarihi süreç içerisindeki öneminin or-

¹ Tarihçi Tolibus istihbaratın önemine şu sözlerle vurgu yapmıştır: " İyi bir komutanın rakiplerinin güçlü zayıf yönlerini konumlarını, saldırı şekillerini önceden bilme yönünde gayret göstermesi gerekmektedir." Said el- Cezâirî, el-Muhâberât ve'l-Alem, s.11

² Hitler zafere giden yolun istihbarat çalışmalarından geçtiğini şu sözlerle dile getirmektedir: "Bir sa-
→→

taya konulması açısından önemlidir. Geçmişte ve günümüzde genellikle askerî saha ile ilgili konularda ön plana çıkmış olan istihbarat iç ve dış tehdide ilişkin gizli bilgilerin gerekli mercilere iletilmesini sağlayan bir faaliyet alanıdır. Bu işlevi ile istihbarat güvenlik teşkilâtının faaliyet sahası içerisinde önemli unsur olma özelliğini her dönemde muhafaza etmiştir.³

Arapça'da istihbarât veya muhaberât, söz konusu kurumun tanımlanması için kullanılırken, bünyesinde çalışan görevliler için cesse kökünden "gözetleyen/araştıran" anlamında *câsus* جاسوس⁴ veya haber taşıyıcısı anlamında *sâhibu'l-haber* صاحب الخبر 'sahibu's-sır صاحب السر⁵ kelimeleri kullanılmıştır. Türkçe'ye intikal eden bu kelimeler günümüzde de aynı anlamda kullanılmaktadır.⁶ Genelde kutsal dinî metinlerde cesse kökünden türeyen ve olumsuz bir eylemi nitelendirmek kastıyla *tecessüs* (ayıpları araştırma) kelimesi yer bulmuştur.⁷ Göz manasına *ayn* (عين), çoğulu *ûyûn* (عيون) kelimesi de casus/istihbaratçı anlamında kullanılmıştır.⁸ Bunların dışında *râfi'* (الرافع) *metâli'a* (المطالعة) *Hafza* (الحفظ) kelimeleri de casus kelimesi ile aynı anlamlara gelmektedir.⁹ Casus ve diğer muadil kelimelerin ıstılah anlamı ise, mevcut düzeni yıkmaya, siyasî ve iktisadî olarak devlete zarar vermeye çalışan insanlarla, rakip devletlerin gizli planlarını deşifre edip gerekli makamlara ileten kişidir.¹⁰ Bu yönüyle istihbarat çalışmalarını iki ayrı kısma ayırmak mümkündür. Birincisi; istihbârâtü'l-icâbiyye (hucûmiyye), yani düşman devletlere ilişkin tüm gizli planların elde edilmesini amaçlayan dış istihbarattır. İkincisi ise; istihbârâtü'l-vikâiyye (koruma), ülkeyi içten çökertmeye yönelik faaliyetlerin ortaya çıkartılması için sürdürülen iç istihbari çalışmadır.¹¹ Biz bu çalışmamızda ikinci grupta değerlendirdiğimiz iç istihbarata yönelik faaliyetleri inceleyeceğiz. Zira, İslam askerî teşkilatını konu alan müstakil eserlerde veya İslam kurumlar tarihine dair yapılan çalışmalarda askerî istihbarat konusu detaylı olarak ele alınmıştır.

İslâm öncesi Arap toplumunda kabileler birbirlerinin niyetlerini, maksatlarını anlamak için basit düzeyde de olsa casuslar kullanmışlardır.¹² Bu gözcüler kanalıyla savaşa girmeden önce düşmanın gücü, bulunduğu mevki, savaş için

→ →

vaşî kazanmamız için çok sayıda askere ihtiyacımız vardır. Ancak düşmanlarımızın bize karşı zafer kazanmaları için birkaç casus yeterlidir. Demir hat boyunca büyük bir köprü yapmak için binlerce askere ihtiyaç vardır. Ancak onu yıkmak için bir kişi yeterlidir." Abdulkerim, el-Mebâdiu'l-Esâsiyye, s.108.

³ Derâdike, Nizâm., s. 90.

⁴ İbn Manzur Lisânü'l-Arab, VI, 38.

⁵ İbn Manzur Lisânü'l-Arab, VI, 38; Yâkut el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, I, 247.

⁶ Doğan, Türkçe Sözlük, s. 79-80.

⁷ Kuran, Hucurât (49):12.

⁸ Zemahşerî, Esâsü'l-Belâğâ, s. 443; İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, V, 267, X, 24.

⁹ Derâdike, Nizâm, s. 91.

¹⁰ Hadîsî, a.g.m, s. 178.

¹¹ Munâsıra, el-Hstihbârât, s.72-73.

¹² Munâsıra, el-Hstihbârât, s. 27-30.

yaptıkları hazırlıklar hakkında geniş bilgi toplanmış, böylelikle kendi üzerlerine yapılacak ani baskına karşı teyakkuzda bulunulmuştur.¹³ Örneğin Benî Hilâl'den düzgün giyimli bir kişi Huzâ'a kabilesinden bilgi toplamak için onların bulunduğu bölgeye sızmıştı. Huzâa'lılar ise tanımadıkları bu yabancıyı kendi karargahlarına davet etmişlerdi. Kabilesi aleyhindeki tüm bilgileri toplayıncaya kadar orada misafir olan bu kişi, daha sonra dönerek aktardığı gizli bilgiler sayesinde kabilesinin savaşı kazanmasını sağlamıştır.¹⁴

Casusların, bilgileri bizzat kendileri ulaştıramadıkları takdirde şifreli (eş-şeyferâ) ifadelerle yazdığı mektubun bir şekilde kabilesine ulaşması sağlanır; yapılacak ani baskınlar önlenirdi.¹⁵ Temim Oğulları kabilesinden Kerb b. K'ab b. Zeyd rakib kabilenin savaş planını ve gücünü şifreli bir yöntemle kabilesine ulaştırmıştır. Kerb, kese içerine koyduğu toprağı ve başı kırık bir diken kabilesine göndermişti. Kabile üyeleri, topraktan düşmanlarının kalabalık olduğu, kırık başlı dikenden ise, sayılarının çokluğuna rağmen savaşmaya istiyaklı oldukları sonucunu çıkartmıştır.¹⁶ İslâm öncesi Arap yarımadasında bu tür istihbarat çalışmalarının daha ziyade dış tehditlere karşı kullanıldığını görmekteyiz. Cahiliye Arap toplumunun kendi içinde şeffaf bir yapıya sahip olmasından dolayı iç tehdide yönelik herhangi bir istihbarat yapılmasına ihtiyaç duyulmamıştır.

Hz. Peygamber savaşta ve barışta muhaliflerine üstünlük sağlamak için siyasi, askerî, ekonomik saha ile ilgili istihbârât çalışmalarında bulunmuş, bu hususta özel casuslar görevlendirmiştir.¹⁷ Ancak, Hz. Peygamber'in istihbarî çalışmaları, İslam öncesi dönemde olduğu gibi daha ziyade dış istihbarat olarak tanımlayabileceğimiz Medine Site Devletine yönelen dış tehditleri ortadan kaldırmayı amaçlamaktaydı. Dış/askeri istihbarata dair fazlaca tarihi örnekler mevcut olmakla birlikte,¹⁸ bu husus bizim araştırma konumuz dışındadır.

Asr-ı Saadet'te, az da olsa şehir güvenliği teminine yani, iç istihbarat noktasında da çalışmaların var olduğuna şahit olmaktayız. Hendek Savaşı'nda kaos ortamını fırsat bilen ve Müslüman birlikleri arkadan vurmaya düşünen Benî

¹³ Cevad Ali, el-Mufassal, V, 408.

¹⁴ Cevad Ali, Mufassal, V, 436.

¹⁵ Munâsıra, el-İstihbârât, s.34-35.

¹⁶ Cevad Ali, el-Mufassal, V, 437.

¹⁷ Çok yönlü bir takım istihbârât çalışmaları yapılmakla birlikte, bunların en fazla yöneldiği alan, Kureyş ve diğer çevre kabilelerin faaliyetlerini ve niyetlerini öğrenmeye yönelikti. Müslüman oldukları halde takiiye yaparak düşmanın önemli faaliyetlerini rapor etmek üzere Ebû Temim el-Eslemî, Abbas b. Abdumuttalib, Enes b. Ebû Mersed, Ömer b. Sa'îd gibi sahabeden kişiler görevlendirilmişti. Bedir Savaşı öncesi Kureyş kervanının takibi, Kureyş tarafından esir alınan Müslümanların hapisten kaçırılması, Bedir, Hendek, Tebuk, Huneyn ve diğer gazvelerde düşmanın gücünü öğrenme, ihtilaf çıkartmak suretiyle düşmanı parçalanması ve gücünün zayıflatılması gibi bir çok siyasi ve sosyal olayda istihbârâtlar yapıldığı bilinmektedir. Casusluk görevi yapanların isimleri ve konu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Hamidullah, İslâm'da Devlet İdâresi, çev. Kemal Kuşçu, Ankara, 1979, s. 235; Munâsıra, el-İstihbârât, s. 31, Cengiz Kallek, "Casus", DİA, İstanbul, 1993 VII,163; Terzi, Askerî Teşkilât, s. 52.

¹⁸ Geniş bilgi için bkz. Avn, el-Fennü'l-Harbî, s. 211-216.

Kureyza Yahudilerinin gerçek niyetleri/komploları, Hz. Peygamberce görevlendirilen Zübeyr b. Avvâm'ın istihbârî bilgileri ile öğrenilmiştir. Zübeyr, Kureyza kabilesini gözetleyip gerekli bilgileri topladıktan sonra Hz. Peygambere: "*Ey Allah'ın Resulü! Kaleleri ve yolları tamir ediyorlar. Hayvan sürülerini de bir araya toplamışlar.*"¹⁹ diyerek onların savaş hazırlığı içerisinde oldukları haberini verdi. Haberin doğruluğunu teyit etmek isteyen Hz. Peygamber Sa'd b. Muâz'ın da içerisinde bulunduğu dört kişilik bir ekibi gizlice Kureyza üzerine gönderdi. Kureyza'nın Müslümanlara karşı daha kötü emeller beslediğini gören bu istihbarat timi, durumu derhal Hz. Peygamber'e rapor etti.²⁰ Yine, Medine Yahudilerinin liderine karşı düzenlenecek suikast için bir casus görevlendirilmiştir.²¹ Hz. Peygamberin, Zeyd b. Sabit'ten İbranice'yi öğrenmesini istemesinin altında yatan sebebin, Yahudilerin karşı istihbarî bilgilerini ortadan kaldırmak ve buna mukabil ne tür art niyetlerinin olduğunu algılamaya yönelik gizli bilgilere ulaşmak olduğu düşünülebilir.²² Hz. Peygamber, düşmanın casusluk faaliyetlerine karşı tedbirler almış ve bilgi sızmasına meydan vermemiştir.²³ Ancak bu dönemdeki istihbarî çalışmalar düzenli bir kurumun bünyesinde gerçekleştirilmemiş, doğrudan Resulullah'ın yönlendirmeleri ile gönüllülük esasına bağlı olarak sürdürülmüştür.²⁴

Resulullah (s.a.v) sonrası istihbarata dayalı bilgilerin öneminin her geçen dönemde daha da arttığı görülmektedir. Halifelerin, özellikle komutanlarına casusluğun önemini ısrarla vurgulayan tavsiyeleri ile karşılaşmak mümkündür.²⁵ Hz. Ömer döneminde Medine'ye sızmaya çalışan casuslara karşı önlem alınmış, şehre giriş ve çıkışlar kontrol altında tutulmuştur.²⁶ Özellikle fitne hareketlerinin baş gösterdiği Hz. Osman döneminde de istihbârât faaliyetleri artarak devam etmiştir. Örneğin Kıbrıs'ın fethi sonrası yapılan anlaşma çerçevesinde, düşma-

¹⁹ Vakıdî, Meğazî, II, 457.

²⁰ Vakıdî, Meğazî, III, 231.

²¹ Mersed b. Mersed el-Ganevî casus olarak bu görevi üstlenmişti. Kallek, "Casus", DİA, III, 163.

²² Avn, el-Fennü'l-Harb, s. 123.

²³ Geniş bilgi için bkz. Yaman, İslâm Devletler Hukunda Savaş, s. 132.

²⁴ Hz. Peygamber kritik bir çok siyasî olay hakkında bilgi almak veya akışını değiştirmek için bizatihi kendisi bir çok istihbarî çalışmalarda bulunmuştur. Örneğin, Hz. Peygamber, ayn, yani gözcü olarak isimlendirdiği muhbirlerden Büseyse isimli şahsı, Ebû Süfyan kervanı hakkında bilgilenecek için göndermiştir. Müslim, Sahîh, Dâru'l-Ihyâu't-Turâs, Beyrut, ty., 32/Cihat nr. 1901, III, 1510. Hudeybiye antlaşmasında bir başka şahsı ve daha sonra Amr b. Ümeyye'yi Kureys'in niyetini öğrenmek için, Hayber'in fethi öncesi aleni olarak Müslüman olduğunu açıklayan ve daha önce gizleyen Abbas b. Abdulmuttalib'i Mekkeli müşriklerinin haberlerine sık aralıklarla ulaşmak için kullanmıştır. İbn Abdilber, İstiâb, III, 95.

²⁵ Ebû Bekr, Amr b. As'a yaptığı tavsiyede casuslar kullanmasını belirtmiş bunun üzerine Amr Filistin bölgesindeki Kaysâriye'nin fethi esnasında düşman casuslarını kendi hesabına çalıştırmıştır. Ömer b. Hattâb'da, Sa'd b. Ebî Vakkas'a bu meyanda tavsiyelerde bulunmuştur. Tavsiye mektuplarının mahiyeti için bkz. el-Vakıdî, Fütûhu's-Şâm, ss.15-16; Kandehevî, Hayâtü's-Sahâbe, II, 110; Hasan, İbrahim, Tarîhu'l-İslâmi, I, 411482; Munâsıra, İstihbârâtü'l-Askeriyye, ss. 32-33; Kallek, "Casus", DİA, III, 164. Beyhâkî, Hz. Ömer'in hangi bölgede ve uzaklıkta olursa olsun, halkının bilgisiyle gecelediğini, her türlü istihbarî bilgiye ulaştığını, çalışanı olsun, yöneticisi olsun gözcülerin hiçbir ayırım yapmaksızın tüm bilgileri halifeye aktardığını nakletmektedir. Beyhâkî, el-Mehâsin, s. 155.

²⁶ Mes'udî, Mürücu'z-Zeheb, I, 63.

nın istihbarî bilgilerinin rapor edilme şartı maddeler arasında yer almıştır.²⁷ Hz. Ali'nin halifelîği döneminde tecessüs yöntemi sıkça kullanılmıştır.²⁸ O, istihbaratın önemini şu sözlerle ifade eder: "*Biliniz ki, bu toplumun öncüleri onların gözcüleridir. Gözcülerin öncüleri ise, onların habercileri/muhbirleridir.*" Ancak, fitne dönemi siyâsî olaylarının neticesine bakıldığında, karşılıklı casusluk hareketlerinin, insan zihninde şüphe uyandırmaya müsait bilgilendirmelerden ibaret olduğunu göstermektedir. Fitne hareketlerinin bilgi bulanıklığına yol açtığı bir hakikattir.

1. İç İstihbarat Biriminin Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi

Emevîlerle birlikte muhaberat/istihbârat çalışmalarının daha düzenli bir sürece girdiği görülmektedir. Divanların devlet teşkilâtlanmalarındaki etkinliğinin artması ve yenilerinin eklenmesi, şurta teşkilâtının belirgin ve müstakil bir kurum halini alması iç istihbârât çalışmalarının daha organize sürdürülmesine imkan tanımıştır. Özellikle divânu'l-berid,²⁹ resmî haberleşmenin sağlanması yanında istihbârât, gizli haber taşıma ve takip vazifesini de yerine getirmekteydi. Bir anlamda iç istihbârât üyeleri berid teşkilâtını karargâh olarak kullanmaktaydılar.³⁰ Emevî halifelerinin bir çoğu, siyâsî muarızlarının faaliyetlerini ve birbirleri arasındaki irtibatları gözetlemek amacıyla gözcüleri/casusları onların aralarına göndermekteydiler.³¹ Bütün bu çalışmalara rağmen Ümeyye oğullarının, devletin çöküş gerekçesi kendilerine sorulduğunda, bir çok gizli haberlere ulaşamadıklarını itiraf etmeleri, yeterli düzeyde istihbârât yapamadıklarını göstermektedir.³²

Emevîlerin ilk dönemlerinde gerek halifeler, gerekse valiler, istihbarata son derece önem vermişlerdir. Fetihlerin hız kazanmasına paralel olarak Harici ve Şii kökenli iç isyanlardaki artış fetihlere katkı sağlayan dış istihbarat kadar, iç istihbaratın da bir ağ gibi ülkenin her bölgesine yayılmasına zemin hazırlamıştır. İç ve dış istihbarat çalışmaları aynı düzlemde yürütülmeye çalışılmıştır.³³

Bu dönemde vilayetlerdeki vali tayin ve azillerinde, bölgenin siyasi durumu yanında mevcut valinin halka yaklaşımı hakkında toplanan istihbari bilgilerin etkili olduğu anlaşılır.³⁴ Aynı şekilde istihbarat çalışmaları açısından Endülüste

²⁷ Kallek, "Casus", DîA, III, 164.

²⁸ Hz. Ali komutanı Eşter'e göndermiş olduğu mektupta, devlet bürokrasisinde çalışanları kontrol maksatlı olarak güvenilir ve sadık kimseleri görevlendirmesini istemiştir. İbn Ebi'l-Hadîd, Şerhü Nehcü'l-Belâğa, IV, 187.

²⁹ Berid teşkilatı İslam Devletlerinde posta ve istihbârât teşkilâtlarını ifade için kullanılmıştır. Berid teşkilâtının doğuşu ve gelişimi için bkz. Aykaç, Divanlar, s.50 vd.

³⁰ Hıyârî, ed-Devâvîn, ss. 39-47; Aykaç, Divanlar, s. 50.

³¹ Rahmûnî, Nizâm, s. 192.

³² Beyhâkî, Mehâsin, s. 155.

³³ 'Aselî, el-Mezhebü'l-Askeriyyi'l-İslâmî, s.320.

³⁴ Alınan istihbarat çerçevesinde değiştirilen valilere ilişkin çok sayıda örnek olmakla birlikte daha Muaviye döneminde Basra valisi Abdullah b. Amr b. Gaylan'ın görevden alınma gerekçesi, idareciliği konusunda Muaviye'ye gelen yoğun şikayet haberleri olmuştur. Örneğin, bir kabileden suçu kesinleşmeyen bir kişinin el ve ayaklarını kestirmiştir. Bu haber derhal istihbaratçılar tarafından derhal merkeze ulaştırılmıştır. Bu durum karşısında valilikten azledilmiş ve yerine Ubeydullah b. → →

de Şam'ın örnek alındığı görülmektedir. Emir en güvendiği kişileri vilayetlere göndererek, gizlice halkın nabzını tutturmakta ve valinin halka karşı muamelesi hakkında bilgi alıyordu. Şayet merkezi idarenin bilgisi dışında herhangi bir faaliyeti tespit edilen vali veya diğer üst düzey bürokratlar derhal görevden azlediliyordu.³⁵

İstihbarat teşkilatı bünyesinde görev almamakla birlikte halktan gönüllü muhbirlik yapanlar da mevcuttu. Endülüs'ün kuzeyinde 'Vâdi'l-Hicâra' olarak isimlendirilen bir bölgede yaşayan yaşlı bir kadın, Hakem b. Hişâm döneminde (154-206/770-821) Emir'in kendileri ile ilgilenmediğini, kaderlerine terk edildiklerini, düşmanların saldırarak ahalisinden bir çok kişiyi öldürdüğünü söylemekteydi. Bu serzenişleri duyan şair, Hakem'in yanına gelerek olup bitenleri ihtiva eden kasideyi Hakem'e okumuştur. Emir derhal bir ordu hazırlayarak bölgeye göndermiş, yaşlı kadını ve akrabalarını sıkıntıdan kurtarmıştır.³⁶

Emevî iç istihbaratı hakkında sınırlı rivayetler bulunmakla birlikte, demokratik olmayan kapalı her toplumda olduğu gibi iktidarın bekası ve muhaliflerin maddi ve manevi baskı altına alınması için güçlü bir istihbarat ağına ihtiyaç duyulduğu açıktır. Nitekim, Emevi halifelerinin çöküş sürecinde yeterli düzeyde istihbarat yapamadıkları konusunda şikayetçi olmaları, aslında tersinden bakıldığında istihbari bilgilere ne derece önem verdiklerini göstermektedir.

Abbasîler'le birlikte teşkilât; iç istihbârât, dış istihbârât³⁷ ve ülke içerisindeki casusların faaliyetlerini önlemeye yönelik olmak üzere üç ayrı kısma ayrılmıştır.³⁸ Haberleşmede kullanmış oldukları birtakım özel işaretler ve irtibat teknikleri, çalışanların güvenilirliklerini artırmıştır.³⁹ Polis, istihbarat ve posta servisi ittifak halinde çalışmalarını sürdürmeye başlamıştır. Tüm iç ve dış yazışmaları denetleyen bir kurum olan "Dîvânu'r-Resâil" in gizli bilgilerin yazımı ve muhafazasındaki önemli fonksiyonunu da bir kenara bırakmamak gerekir. Tüm belge yazımları "Dîvânu'r-Resâil" de görev yapan kâtiplerin elinden geçmekteydi.⁴⁰ Yine bu dönemde posta teşkilatı iç istihbarat ağının beyni durumundaydı.⁴¹ Fatîmîler döneminde zirveye ulaşan 'inşâ dîvânî' istihbârât teşkilâtının koordinasyonunu ve finansmanını sağlama görevi üstlenmiştir. Casuslar, inşâ divanı başkanı tarafından atanmakta, maaşları da onun tarafından ödenmekteydi. Elde edilen tüm istihbarî bilgiler divan başkanı gözetiminde burada değerlendirilirdi.⁴²

→ →

Ziyad atanmıştır. Belazurî, Ensâb, V, 249. Küfe valiliğinin değişimi de aynı şekilde olmuştur. Geniş bilgi için bkz Yüksel, İhtirastan İktidara Kerbela, s.32-33, 52-53.

³⁵ Makkârî, Nefhu't-Tib, I, 336.

³⁶ Makkârî, Nefhu't-Tib, I, 343.

³⁷ Bürûdu'l-Harbiyye olarak isimlendiren bu birlik savaş sırasında faaliyet gösteren özel bir gruptur. Kallek, "Casus", DîA, III, 164.

³⁸ el-Mağrâvî, Şerîatü'l-Harb, s.330-331; Munâsıra, İstihbârâtü'l-Askeriyye, s. 34.

³⁹ Postacıların çalışma yöntemleri için bkz. Aykaç, Dîvanlar., s. 59.

⁴⁰ Hiyârî, Devâvîn, 62-73; Aykaç, Divanlar., s. 41-45; Yılmaz, Divânu'r-Resâil, ss. 303-304.

⁴¹ Ma'râvî, Şerietü'l-Harbi fi'l-İslâm, s.330.

⁴² Kallek, "Casus", DîA, VIII, 164.

İç güvenliğe yönelik gizli bilgileri halifeye taşıyan istihbârât görevlileri, gece gündüz durmaksızın dolaşarak, halife ve valiler hakkındaki olumlu veya olumsuz kanaatleri, kimlerin halkı isyana teşvik ettiğini tespit ederek bilgileri gerekli yerlere iletirlerdi.⁴³ Ancak, halk arasına gönderilen bu kişilerin herkes tarafından tanınan şöhretli kişiler olmadığı açıktır. Kadınlar,⁴⁴ yaşlılar, çocuklar, turistler, kambur ve çolak gibi özürli olan sıradan halk, bu amaç için kullanılmaktaydı.⁴⁵ Abbasî Halifesi Memun'un 1700 yaşlı kişiyi⁴⁶ istihbârât toplamak amacıyla kullandığı rivayet edilmektedir.⁴⁷ Kardeşi Emin (193-198/813-833) ile yaptığı iktidar mücadelesi esnasında Me'mun'un komutanı Tahir b. Hüseyin, casuslarını Emin'in karargahına göndererek buldukları bölgeye dair yanlış bilgiler aktararak hedef saptırmıştır.⁴⁸

Halife Mansur, hacibi/özel kalem müdürünü beraberindeki bir kişi ile birlikte merkeze bağlı bölgeleri (süğur) gizlice denetlemek ve bilgi almak maksadıyla göndermişti. Bu kişiler bir kilise ziyareti esnasında, buraya hapsedilmiş eski bir savaş esiri kadını tanıştırmışlardır. Yıllardır yırtık kıyafetler içerisinde bu kilisede hapsedildiğini, hiç kimsenin kendisiyle ilgilenmediğini, oysa halifenin ipek kıyafetler içerisinde şaşalı bir hayat yaşadığını söyleyen kadın, içerisinde bulunduğu kötü şartları anlatmış ardından Halife Mansur'u duyarsızlığı nedeni ile acımasızca eleştirmişti. Görevliler durumu halifeye intikal ettirdiklerinde o, derhal bir birlik göndererek kadını ve iki arkadaşını serbest bıraktırmıştır.⁴⁹ Yine Halife Mu'tasım döneminde (218-227/833-842) Haşimîler'den bir kadın Rumların eline esir düşmüştü. Kadının feryadını duyan bir muhbir gizlice halifeye gelerek durumu aktarmıştır. Meşhur Ammûriye kuşatmasının (223/838) bu olaydan sonra gerçekleştiği rivayet edilmektedir.⁵⁰

Ülke dışındaki istihbârât çalışmalarında bulunan casuslar ise, doktor, çiftçi, tüccar kimliğiyle civardaki düşman ülkelerine girerek, elde ettikleri bilgileri önce hudut boyuna yayılmış merkezlere gönderirlerdi, bu istihbari bilgiler buradaki gözcüler tarafından toplanıp, tetkik edildikten sonra düzenli biçimde hilâfet merkezine ulaştırılırdı.⁵¹ Bugünkü posta teşkilatı ile mukayese edildiğinde görev alanının dışındaymış gibi görünse de bütün bu istihbari çalışmaların sağlıklı bir şekilde yürütülmesini üstlenen kurum berid/posta teşkilatı idi.

⁴³ Derâdike, Nizâm, ss. 90-91.

⁴⁴ Halife Mansur, casusu olarak kullanacağı kadınlara kan alma mesleğini öğreterek onların bu yolla değişik evlere sızmasını sağlıyor ve gerekli bilgilere kolayca ulaşabiliyordu. Bu gönüllülere, yaptıkları hizmet karşılığı olarak aylık nakit ve elbise yardımları yapılırdı. Beyhâkî, Mehâsin, s. 148.

⁴⁵ Munâsıra, İstihbârâtü'l-Askeriyye, s. 35.

⁴⁶ Yaşlıların neredeyse tamamı kadınlardan oluşmaktaydı. Kadınlar her akşam bozgunculuk yapanların, iktidarı eleştirenlerin ve insanların genel durumlarına ilişkin haberlerle Memun'un huzuruna çıkar ve onu bilgilendirirlerdi. Rahmûnî, Nizâm, s. 193.

⁴⁷ Sektevârî, Muhâdaratü'l-Evâil, ss. 84-85.

⁴⁸ et-Taberî, Târîh, VIII, 423.

⁴⁹ Makkârî, Nefhu't-Tîb, I, 404.

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kamil, V, 247.

⁵¹ Munâsıra, İstihbârâtü'l-Askeriyye., s. 35.

2. Posta (Berîd) Teşkilatının İstihbarat Çalışmaları

Emevî döneminde posta teşkilâtı, bürokrasi ve siyasî iktidar mensuplarının kendi aralarındaki veya komşu ülke yöneticileriyle olan irtibatını sağlamakla kifayet etmiştir. Teşkilâtın bugünkü anlamda sivil halkın kendi aralarındaki haberleşmeleri hususunda herhangi bir faaliyet içerisinde olduğu söylenemez.⁵² Fakat istihbarat görevini üstlenmiş olması, idareciler ve sivil halkın nabzını tutması, genel duruma vakıf olması açısından önemlidir. Bilgi akışının sağlanmasında rol oynayan istihbaratçıların büyük bir bölümünün bu teşkilât içerisinde örgütlenmesi, Emevî döneminden itibaren berid ve istihbarat teşkilâtı işbirliğini perçinlemiştir.⁵³ İç istihbarat birimi daha ziyade posta teşkilatı içerisinde örgütlenmiştir diyebiliriz. Daha doğrusu, iç istihbarattan birinci derecede sorumlu olan kurumun posta teşkilatı olduğu söylenebilir.⁵⁴

Abbâsîlerle birlikte, özellikle 232/1258'e kadar olan birinci devrede, berid teşkilâtı ülkenin tümünde halifenin ihtiyacına cevap verecek duruma gelmiştir. Emevîler'in aksine tüm kurumlarda olduğu gibi berid teşkilâtında da Sasânî etkisi ağırlığını hissettirmiştir.⁵⁵ Halife Mansur'un vazgeçemeyeceği olduğu dört idareci arasında sahibu'l-berid'i/posta dairesi başkanını da sayması ve her istediği an yanına girebileceğini söylemesi⁵⁶ berid teşkilâtı mensuplarının Abbâsî dönemindeki önemine işaretir.

Posta sorumlusunun istihbarî yönü, belki de haberleşmede sağlamış olduğu aktiviteden daha önde gelmekteydi. Bu faaliyetin özü, memleketin her bölgesindeki üst düzey bürokratların (kumandanlar, valiler, kadılar, haraç memurlar) görev durumlarını, merkeze karşı besledikleri niyetlerini, birkaç kişinin şahitliğinde kaleme almak; hiçbir önemli konuyu kapalı bırakmamaktır.⁵⁷ Resmi teftiş dışında hükümdarın özel casusluk örgütünün faaliyetleri de bu teşkilâtın bünyesinde yürütülmekteydi. Bütün önemli merkezlerde adamları bulunan sahibu'l-berid, halifenin verdiği yetki ile istihbaratçıları itimat ettiği kişiler arasından seçerdi. Uzak vilayetlerde yolsuzluk yapan veya hükümdarlar için art niyet besleyen askeri ve sivil idareciler, posta memurlarını abluka altına alarak onların haber toplama ve merkeze ulaştırma özgürlüklerini sınırlamaya çalışır-

⁵² İslam öncesi posta teşkilatının menşei ve İslam dünyasına intikali hakkında geniş bilgi için bkz. Mahfuz Söylemez, Berid Teşkilatı, İslâmiyat, c. IV, sayı: 2, (Nisan Haziran), Ankara, 2001.

⁵³ Hıyârî, Devâvîn, s. 40.

⁵⁴ 'Aselî, el-Mezhebu'l-Askeriyye, s.320.

⁵⁵ Köprülü, "Berid", İA, II, 542.

⁵⁶ Halife ile posta görevlilerinin arasındaki bu yakın diyalogun sonraki dönemlerde de devam ettiğine şu tarihi olay tanıklık etmektedir: Mütevekkil döneminde Mısır'ın el-Buca bölgesinde maden ocağında çalışan Müslüman işçilere saldırıda bulunmuş ve bir çok maden işçisi öldürülmüştür. Bu haber sahibu'l-berid/posta teşkilatı müdürü tarafından doğrudan halifeye ulaştırılmıştır. Bunun üzerine halife merkezden bir komutan tayin ederek henüz Mısır valisinin dahi haberi olmadan işçilerin imdadına yetişmiştir. (İbnü'l-Esir, el-Kâmil, V, 295) Posta görevlisinin olayı Mısır valisine aktarmadan doğrudan halifeye ulaştırmış olması istihbarat görevi yürüten görevlilerin halife yanındaki yerini göstermektedir.

⁵⁷ Hıyârî, Devâvîn s. 41.

lardı. Bu tür şantaj ve aldatmalara önceden hazırlıklı olan posta görevlileri daha farklı yollarla haberleri gereken mercîe ulaştırırdı. Resmî posta dışında ticaret kervanlarıyla mektuplar gönderilirdi. Halife ile posta memurunun kendi aralarında önceden belirledikleri özel işaret olmadığı sürece mektupta postacının ismi, imzası ve mührü olsa da halife onu kabul etmezdi. Bu da memurlarla halife arasında şifreli bir yazışma üslûbunun varlığına işarettir. Farklı bölgelere gönderilen posta görevlilerine yardımcı olan ve genellikle dilenci kıyafeti giyen, ser-seri, derviş, seyyar satıcı kılıklı casuslar ve haberleri çok çabuk biçimde merkeze ulaştıracak koşucular (suât)⁵⁸ vardı. İsyana yeltenen valiler ilk iş olarak posta görevlisini kontrol altına alarak, merkezle haberleşmeyi keserlerdi.⁵⁹ Bu denli organize olmuş ve yöneticilerine bağlı bir teşkilât olmasına rağmen, Ebû Yusuf bazen sorumluların görevlerini suistimal ettiklerini belirtmektedir.⁶⁰

Sahibu'l-berid, yukarıda izah ettiğimiz istihbarat görevini icra etmesi nedeniyle *sahibu'l-berid* ve *'l-ahbâr* veya *harâitî* ismiyle de bilinmekteydi.⁶¹ Sahibu'l-berid'in devlet teşkilâtındaki işlevini, semantik yönü dışarıda bırakılarak incelediğimizde, teşkilâtın haberleşmeden öte emniyetin ve iç barışın sağlanmasına yönelik üstün çaba sarfettiğini görmekteyiz. Emevî ve Abbâsîlere yönelik iç tehdidin asıl unsurunu vilayetlerde halifeye karşı düzenlenen isyanların oluşturduğunu biliyoruz.⁶² Mevcut iktidarlar yerlerini sağlamlaştırmak amacıyla, ihtimal dahilinde olan ayaklanmaları muhbirler ve ülkenin her köşesine dağılmış diğer berid çalışanları kanalıyla öğrenmekte ve daha oluşum aşamasındayken ortadan kaldırmaktaydılar.⁶³ Sâhibu's-şurtanın yardımcıları arasında yer alan muhbirler ise posta memurlarının koordinasyonu sayesinde tüm bilgileri toplamakta ve bunları ulaşması gereken makamlara bir an önce yetiştirmektedirler. Kanatimize göre posta memurları tarafından gelen mektuplar veya raporlar halifeye doğrudan olduğu gibi Emniyet müdürünün tahkik ve tetkikinden sonra da ulaştırılmış olabilir. Daha önce belirttiğimiz gibi şehirlerin değişik bölgelerinden toplanan istihbarî bilgilerinin her zaman tümünün doğru olması beklenemezdi. Dolayısıyla bunların tasnifi, birbiriyle mukayesesi yazılı bilgi yanında getirilen şahitlerle teyit edilmekteydi.⁶⁴ Tüm bu işlemler için halifenin mesai sarfetmesi im-

⁵⁸ Mürettibûn olarak isimlendirilen koşucular, binek hayvanıyla haberleri taşıdıkları gibi, 'suât' ismindeki posta görevlileri daha ziyade yürüyerek bu görevi yerine getirirlerdi. Uzak yerlere sabır ve tahammülle yürüyen bu kişiler genelde askerî hizmetler için kullanılmaktaydı. İki nedenden dolayı bu kişilerin yaya olarak posta görevi yapması istenmiş olabilir. Birinci olarak haberlerin gizli ve önemli olması nedeniyle taşıyıcının tanınmaması zorunluluğu, ikincisi ise, yolların binitli katedilmesindeki güçlüğüdür. Aykaç, *Divanlar*, ss. 57-58.

⁵⁹ Köprülü, "Berid", *İA*, II, 544; Yazıcı, *Klasik İslâm Döneminde Haberleşme*, s. 360.

⁶⁰ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, çev. Ali Özek, İstanbul, 1973, s. 285.

⁶¹ Hıyârî, *Devâîn*, s. 41; Derâdike, *Nizâm*, s. 97.

⁶² İsyânların ortaya çıkış nedenleri ve bunlara karşı alınan önlemler için bkz. Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, s.43vd.

⁶³ Derâdike, *Nizâm*, s. 97.

⁶⁴ Vâlinin ikamet ettiği merkezde bulunan fûrvâneki ismindeki posta görevlisi, muvakkî olarak adlandırılan diğer görevlilerin kendisine ulaştırdıkları raporları inceler, ona kendi düşüncelerini ekler ve Bağdat'taki Divânü'l-Berid'e gönderirdi. Burada tasnif ve tahkik edilen raporlar Sahibu'l-Berid →→

kansızdı. O halde, sahibu'l-beridlerin merkez dışındaki bölgelerde gizli bilgilerin toplanmasında adeta emniyet görevlisi gibi görev yaptığını söyleyebiliriz. Merkeze yakın bazı şehirlerde polis karakollarının mevcut olmayışının nedenini, buralarda askerlerin konuşlanması yanında, posta memurları gibi yardımcı güçlerin olmasına bağlayabiliriz.

Ashâbu'l-haber olarak da isimlendirilen posta görevlileri hapishanelerin, sokakların, toplantı merkezlerinin teftişinde önemli rol oynamaktaydı. Bazen resmî görevli olarak ani baskınlarla, bazen de kıyafet değiştirme gibi usullerle kendisini kamufle etmek suretiyle mahkumları, şehir esnafını, işçileri, aylakları, hırsızları yani, her tabakadaki insanların durumlarını polise rapor eden kişi, gerçekte her iki kurum arasında ortak görev icra eden sahibu'l-haber veya eşşurtatü's-sirriyyeden başkası değildi.⁶⁵ Bazen postacılar doğrudan halife tarafından görevlendirilir ve mahkumların genel durumlarının, hapishanelerde ne olup bittiğinin rapor edilmesini istenirdi.⁶⁶

Casusların, aslında berid teşkilâtının haberleşme dışındaki ikinci görevi olan iç ve dış istihbaratı yürütmeleri ve bu teşkilâtın asli unsuru olmaları, posta ve emniyet arasındaki bağlantıyı sağlayan en önemli faktör olmuştur.⁶⁷ Suçun ve suçlunun keşfi esnasında postacıların maruz kalabilecekleri tehlike nedeniyle savunmaya olan ihtiyacı düşünüldüğünde, her iki kurum arasındaki yakın işbirliği kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Bu türlü bir işbirliği, bazen iki kurum müdürü arasında birbirlerinin görev sahasını ihlal nedeniyle husumete kadar ulaşmıştır. Abbâsî Halifesi Memun, sahibu'l-haber (sahibu'l-berid) görevine İbrahim es-Sindî, sâhibu's-şurta görevine 'lyâş b. Kasım'ı tayin etmişti. Sahibu'l-Berid İbrahim b. Sindî, sâhibu's-şurta 'lyâş b. el-Kasım'ın yetki alanına tecavüz etmiş ve bu durum sâhibu's-şurtayı son derece rahatsız etmişti. Bunun üzerine, sâhibu's-şurta berid müdürü İbrahim es-Sindî'yi çağırarak ona şu uyarılarda bulunmuştur:

*"Sen bir sahibu'l-habersin, görmediğin duymadığın şeyleri yazıyorsun. Benim meclisimde, verdiğim kararlarda senin konuşman gerekmez. Bir daha konuşma, çenenin tut. Aksi halde seni ayaklarından sürükletip, Dicle nehrine atırım."*⁶⁸

Halifeler en gizli bilgilerin kendilerine ulaştırılmasında posta teşkilatı mensuplarını kullanmaktan çekinmemiştir. Örneğin, Harun er-Reşid, Bermekileri tutuklaması için Bağdat sâhibu's-şurtası Sindî b. Şahik'e, sahibu'l-beridle haber göndermiştir.⁶⁹ Bu da göstermektedir ki, posta teşkilatında görev yapanlar halifenin en güvendiği kişilerdir.

→ →
tarafından ilgili makamlara ulaştırılırdı. Yazıcı, Klasik İslâm Döneminde Haberleşme, s. 384.

⁶⁵ Cehşiyârî, el-Vüzerâ ve'l-Küttâb, ss. 245-247.

⁶⁶ Tenûhî, el-Ferec, II, 150.

⁶⁷ Rahmûnî, Nizâm, s. 141; Hezzâl, el-Berid ve Turukuhu, s. 107.

⁶⁸ İbn Tayfûr, Bağdat, .

⁶⁹ İbn Hallikan, Vefayât, I, 337.

3.Gece Bekçilerinin (Ases) İstihbarata Katkıları

İstihbârâta yönelik faaliyet gösteren birimler arasında asesin/bekçinin de bulunduğunu görmekteyiz. Geceleri görev yapan bekçilerin tecessüste bulunup bulunamayacakları İslam hukukçuları arasında tartışma konusu olmuştur.⁷⁰ Tarihî açıdan değerlendirildiğinde, İslam hukukunun ehemmiyet verdiği özel hayatın dokunulmazlığı prensibine Hz. Ömer dönemine kadar olan süreçte riayet edildiği görülmektedir. Ancak, asesin sahibi'ş-şurta'nın denetimi altına girdiği sonraki dönemlerde, siyasî ve sosyal değişimler ve karmaşalar neticesinde, diğer iç güvenlik birimleriyle her türlü casusluk yollarına başvurdukları görülmektedir. Aksi bir durum idarî otoritenin devamı olgusuna aykırı olacaktır. Muhtar es-Sakafî ve İbn Eş'as ayaklanmalarının daha önceden haber alınarak gerekli önlemlerin alınmasının izahını,⁷¹ ases ve şurtanın birtakım evlerdeki olup bitenleri dinlemesiyle yapabiliriz. Günümüzde olduğu gibi, iç ve dış güvenliği sağlamaya yönelik tecessüs yoluyla istihbarî bilgi edinme yöntemi tarihin eski dönemlerinden itibaren var ola gelmiştir.⁷²

4.İstihbarat Amaçlı Alınan Önlemler

Emeviler döneminde istihbari amaçlı birtakım yeni idari teşkilâtlar kurulmuştur. Örneğin, bugün emniyet içerisinde yer alan pasaport dairesine tekabül edecek yeni bir teşkilât daha ortaya çıkmıştır. Özellikle, Mısır'da hiçbir vatandaşın resmi makamlardan izinsiz olarak bir şehirden diğerine geçme imkanı bulunmamıştır. 100/718 yılında Mısır valisi bir genelge yayınlayarak, izinsiz ve kaydı olmadan kim bir yerden başka bir yere intikal ederse derhal tutuklanmasını emretmiştir. Kim evinden, yanına nüfus cüzdanını (بطاقات التعريف) almadan sokağa çıkarsa para cezası uygulanmış ve on dinar ödemeye mahkum edilmiştir. Hiçbir kimsenin, özel sicillere kaydını yaptırmadan gemi veya herhangi bir ulaşım aracıyla ülke dışına çıkmasına izin verilmemiştir. Kimlik kartı kullanılmaz hale geldiğinde veya kaybedildiğinde, beş dinar mukabilinde yeni bir kart çıkartma zorunluluğu getirilmiştir.⁷³

Dönemin siyasî şartları düşünüldüğünde serbest dolaşım hakkının bu derece sınırlandırılmasının sebebinin güvenlik gerekçesi olduğu anlaşılmaktadır. Tabi ki bunların dışında, değişik faktörler seyahat özgürlüğünü kısıtlamak için gerekçe olabilir.

İstihbaratın daha sağlıklı yürütülmesi için bilgi akışının sağlandığı güzergahların haritası çizilmiş ve konaklanacak mekanların isimlerinin bulunduğu bir defter tutulmuştur.⁷⁴ Bazı özel şahıslara ait evler ve mescitler istihbarat birim-

⁷⁰ Rahmûnî, Nizâm, 174-177.

⁷¹ Ayaklanmaların detayı için bkz. Belâzûrî, Ensâb, Beyrut 1996, VI, 375, VII, 352-359, 303.

⁷² Munâsıra, el-İstihbârât s. 15.

⁷³ Kindî, Vülât s.89; Metz, el-Hadâratü'l-İslamiyye, II, 424, 425.

⁷⁴ Kudame b. C'afer, el-Harâc, s.77.

leri tarafından barınma amaçlı kullanılmakta,⁷⁵ izledikleri güzergahlar tehlikelere karşı sık sık değiştirilmekteydi. Uzun mesafeleri kısa sürede aşmak istihbaratçı için en önemli özellik olduğundan coğrafi koşullara uygun farklı binek türleri kullanılmıştır. Ayrıca, binek hayvanları yoruldukça, sürekli yedekleri hazır tutularak zaman kaybı önlenmiştir.⁷⁶ İstihbarat görevlilerinin kullandıkları binek hayvanları at, deve, katır ve eşektir. Çok güvenilir bir yol olmasa da zaman zaman güvercinlerde haber ulaştırmak amacıyla kullanılmıştır.⁷⁷

5.Devlet Erkanını Korumada İstihbari Bilgilerin Önemi

Dört halife döneminde başlayan devlet başkanlarına yönelik suikast girişimleri muhalefetin yoğunlaşması nedeniyle ileriki dönemlerde hız kazanmıştır. İntiharı göze alarak suikast girişimlerinde kullanılan kişiler halifelerin en zayıf taraflarını kollamışlardır. Bu tür teşebbüsleri eylem aşamasında engelleme şansı düşük olduğu için, öncesinden bertaraf etmenin yolu güçlü istihbarata sahip olmaktan geçmektedir.

Sultan Nasruddin Muhammed'e (709-741/1310-1341) gelen tehdit mektubunun kimden geldiğini araştıran sahibu's-şurta haberin kaynağına ulaşmış ve suçluyu cezalandırmıştır.⁷⁸

Halifeye veya daha geniş anlamda iktidara karşı düzenlenecek saldırılar ve organize isyanlar, istihbarat çalışmaları ile öğrenilmekte ve tehlikeye karşı önceden tedbir alınmaktaydı. Kûfe sahibu's-şurtası Muğire b. Şube'nin, isyana yönelik faaliyette bulunan bir grupla ilgili toplanan istihbarat çerçevesinde isyancıların evine baskın düzenlemek için validen izin istediği rivayet edilmektedir.⁷⁹ Aynı şekilde Muhtar es-Sakafi önderliğinde halifeyi ortadan kaldırmaya yönelik başlatılan şia ayaklanması, casuslar vasıtasıyla daha önceden fark edilmiş ve isyancılar sahibu's-şurta tarafından sıkı takibe alınmıştır.⁸⁰

6.İstihbari Bilgilerin Tetkiki

Elde edilen her türlü bilgiye itibar edilmesinin yanlış neticelere ulaştıracağını çok iyi bilen halifeler, bilgi kaynaklığı yapan kişilerin seçiminde ve çalışma metodlarının belirlenmesinde hassas davranmışlardır. Me'mun'un konu üzerindeki hassasiyetine işaret eden şu olay, o dönemdeki istihbârât çalışmalarına ilişkin bilgi sahibi olmamıza katkıda bulunacaktır. Me'mun'un istihbârât şefi olan İbrahim b. es-Sindî, Bağdat'ın emniyet bölge sorumlularından (*ashâbu'l-erbâ*) kendisine, Havz bölge sorumlusunun bir Müslüman erkek ve bir Hıristiyan

⁷⁵ Kalkaşandî, Subhu'l-'Aşâ, XIV, 423.

⁷⁶ Posta duraklarında (ribat) yaklaşık 30-40 dinlenmiş binek hayvanı bekletildiği rivayet edilmektedir. Zeydan, Târîh, I, 200.

⁷⁷ Ulaşım araçları hakkında geniş bilgi için el-Hezzâl, el-Berîd ve Turukuhü fi Bilâdi's-Şâm ve'l-İrâk fi'l-Asri'l-Abbâsî, s.123 vd.

⁷⁸ Nasif, eş-Şurta fi Mısır, s. 202.

⁷⁹ Taberî, Târîh, V, 181, 182.

⁸⁰ Taberî, Târîh, VI, 11.

kadını tutukladığına, 1000 dinar rüşvet aldıktan sonra serbest bıraktığına ilişkin bir haber ulaştığını ve bunu halifeye aktardığını belirtmektedir. Bu durum karşısında bilgiyi doğrulamak amacıyla emniyet genel müdürünü huzuruna çağıran Me'mun, olayın doğru olup olmadığını sormuş, müdür ise, bu haberin tamamıyla yalan ve uydurma olduğunu söylemiştir. Halife, İbrahim'e kızarak,

“Bana yalan haber ulaştırıyorsun ve beni çalışanlarıma karşı celallendiriyorsun. Ben bir buyruk yazdım ve onu çalışanlarıma gönderdim. Orada, ‘Kadınlar, çocuklar, yolcular vs. şehrin varoşlarından ancak görgü tanıklarıyla sabit olan doğru bilgileri getirsinler.’ diyorum.” şeklinde azarlamıştır. İbrahim, bu olay üzerine bir yıl boyunca halifeye bir tek haber bile ulaştırmadığını belirtmektedir.⁸¹

7.İstihbarat Toplama Amaçlı Kullanılan Bazı Unsurlar

a- Eski suçlular

Teşkilât bünyesi içerisinde olmayan, hatta geçmişte bir takım suçlardan sabıkası olan kişiler istihbarat amaçlı kullanılmaktaydı. Örneğin “tevvâbûn” olarak isimlendirilen, geçmişte bir çok hırsızlık suçu işlemiş ancak yaşı ilerlediği için tövbe etmiş yaşlı hırsızlar, hangi yolları kullanarak hırsızlık yaptıklarını açıklayarak emniyetle iş birliği yapmaktaydı.⁸² İlk olarak Abbasîler döneminde ortaya çıktığı bilinen tevvâbûn devlet tarafından kendilerine kucak açılan temiz niyetli insanlardan teşekkül etmekteydi⁸³ Polis, hırsızlar ve hırsızlık sahasında uzmanlaşmış bu kimselerden istifade ederek, hırsızlığı kimin ne şekilde gerçekleştirmiş olabileceğini daha kısa sürede ve doğru yoldan öğrenme şansını yakalamaktaydı.⁸⁴ Ayrıca polisle işbirliğini gizli tutan bu kimseler, hırsızlarla temasa geçerek, onların planlarını daha önceden öğrenebilmekteydiler.⁸⁵ Her bir tevvâb, yaklaşık olarak on dinar aylık maaş almaktaydı.⁸⁶

Hırsızları pişmanlığa sevk eden en önemli unsur, dinî ve insanî duygularının harekete geçmesi sonucu, uzun zamandır istemediği halde sürdürdüğü kötü alışkanlıktan kurtulmak düşüncesidir.⁸⁷ Tarihî kaynaklardaki örnekler bu görüşü desteklemektedir.⁸⁸

Günümüz emniyet teşkilâtının birtakım istihbârî bilgilere ulaşmak maksadıyla işbirliğine açık zanlılar veya mahkumlarla diyalog içerisine girdiği ve birçok kapalı olayın bu kanalla aydınlatıldığı bilinmektedir. İstihbarat amaçlı sivil hal-

⁸¹ Beyhâkî, Mehâsin, ss. 166-167.

⁸² Mesûdî, Mürûcu'z-Zeheb, IV, 248.

⁸³ Rahmûnî, Nizâm, s. 204.

⁸⁴ Mes'udî, Mürûcu'z-Zeheb, IV, 248-249.

⁸⁵ Zeydan, Tarih, V, 48.

⁸⁶ Mesûdî, Mürûcu'z-Zeheb,, IV, 250.

⁸⁷ Allah'a şirk koşma dışında bütün günahların affedileceğini ilişkin Kur'an Ayetleri ve bu meyandaki hadis-i şerifler suçluların geçmişini terk ederek yeni bir sayfa açmalarına katkıda bulunmuştur. Kur'an, Bakara, (2):222.

⁸⁸ Makdîsî, Kitâbu't-Tevvâbîn, s. 240.

kın yardımına müracaat, tarihin her döneminde emniyet teşkilâtının vazgeçemediği stratejik bir üslup olmuştur.

b-Kadınlar, Çocuklar, Dilenciler ve Sakatlar

Vakıdî'nin naklettiği rivayete göre hem cahiliye döneminde hem de İslâmi dönemde özellikle Bizans hükümdarları buğday, arpa, zeytin, kumaş gibi ticaret malları satma bahanesi ile kadınları casus olarak Medine'ye göndermekteydi. Örneğin, Hz. Ebû Bekir döneminde Herakleios Şam'dan kadınları Müslümanların başkentine istihbarat amaçlı göndermiştir.⁸⁹

Toplumun farklı kesimlerinden insanları kullanarak istihbarat toplama geleneği Emevî ve Abbasiler döneminde de gelişerek devam etmiştir. Sakat ve dilenci kılığındaki casuslar halifenin emri ile üst düzey bürokratların evlerinin önüne veya devlet dairesi yakınlarına yaklaşarak günlerce bilgi toplar ve bunu derhal halifeye ulaştırırdı. Elinde dilenci torbası, kolu veya bacağı sakat şekilde şüphe uyandırmadan muhafızları atlatarak istediği yere yaklaşabilen bu kişiler, mesai saatlerine uyulup uyulmadığından, mevcut yönetim lehinde ve aleyhinde yapılan konuşmalara varıncaya kadar her türlü gizli bilgi bu kişiler tarafından rapor edilirdi.⁹⁰

Mısır'daki istihbârât çalışmalarının daha detaylı ve düzenli biçimde yapıldığını görmekteyiz. Fâtîmîler'de özellikle Hakim Biemrillah (hl.386-411/996-1020) zamanında kadınlardan ve erkeklerden oluşan çok sayıda casus, halk arasına dağılarak en doğru bilgilere ulaşırlar ve bunları doğrudan halifeye aktarırlardı. Emirlerin ve vezirlerin evlerinde olan hadiselere dahi vakıf olan halife, ertesi gün olduğunda tek tek isimlerini sayarak bir önceki gün evlerinde ne olup bittiğini yüzlerine söylerdi. Genelde bu özel bilgilere dilenci kılıklı kadınlar, sakatlar veya çocuklarla ulaşırdı.⁹¹ Farklı vilayetlere gönderilen casuslar genellikle tüccar, doktor, çiftçi kılığında gerekli bilgileri toplar ve bir merkeze aktarırdı. Farklı yerlerden gelen bilgilerin toplandığı bu merkezde tahkik ve tetkikten sonra halifeye ulaştırılırdı.⁹² Bu tür istihbârât çalışmaları meyvesini vermiş, daha öncede belirttiğimiz gibi insanlar işyerlerini, dükkanlarını açık bırakmalarına rağmen hiçbir şeyleri çalınmamıştır.

Dikkat çekici olan husus askeri amaçlı dış istihbarat için kadınların görevlendirilmemiş olmasıdır. Zira, casusluk yaparken esir düşen kadınların Müslüman toplumun namusuna hanel getirecek olması, kadınların bu alanda casus olarak kullanılmamasına neden olmuştur.⁹³

c-Gayr-ı Müslimler

İstihbârât çalışmalarında Müslümanların dışında gayr-ı müslimlerin de iş-

⁸⁹ Vakıdî, Fütûh, s.18.

⁹⁰ Tenûhî, el-Ferec, I, 108.

⁹¹ İbn İyâs, Bedâiu'z-Zuhûr, I, 56.

⁹² Hersemî, Muhtasarı Siyâseti'l-Harb, s.23.

⁹³ Avn, el-Fennü'l-Harbî, s.216.

lâm devleti hesabına istihbârât amaçlı olarak çalıştırıldığı görülmektedir. Gerek Yahudi, gerekse Hristiyanlar'dan⁹⁴ zimmî statüsünde olanların çoğunluğu bu görevi büyük bir iştiyakla kabul etmişlerdir.⁹⁵

d-Öğretmenler

Değişik dönemlerde öğretmenler dahi casus olarak kullanılmıştır.. "Çocuk-tan al haberi", darbı meselini doğrularcasına, öğretmenler ders verdiği küçük çocuklardan ailevî durumları ile ilgili haberleri alır ve gerekli yerlere iletirlerdi. Özellikle üst düzey bürokratların ve yöneticilerin gizli bilgilerine bu şekilde ulaşılmaktaydı.⁹⁶

Değişik bilgi toplama araçları ve teknikleri ile merkezi bilgilendiren istihbârât görevlileri, dış tehditlerin mahiyetini ortaya koyma yanında, içten doğabilecek siyasî, sosyal başkaldırıların operasyonla bir an önce bertaraf edilmesine katkı sağlamışlardır. Modern dünyanın iç ve dış istihbârâtlara ulaşmaya yönelik olarak teknolojinin sınır tanımaz katkılarıyla elde etmiş oldukları bilgiler, günümüzde nasıl emniyet birimlerinin operasyon yetilerini artırıyor, ortaçağ boyunca İslâm aleminin güvenlik stratejilerini belirlemede istihbârât dairelerinin de o denli önemi olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır.

8.İstihbarat Görevlilerinde Aranılan Özellikler

İstihbarât güçlerinin bir bölümü direkt olarak halifeye bağlı⁹⁷ iken diğer bir kısmı ise Abbasiler döneminde vezirin sorumluluk alanı içerisinde hareket etmekteydiler. Bu kısımda çalışan görevliler daha özenle seçilmekte ve güvenilir kişiliğe sahip olmak bunlar için başta aranan şartlar arasında gelmekteydi. Devlet idarecilerinin sırlarına dahi vakıf olan muhbirin, sıradan bir kişi olması düşünülemezdi. Onları atama yetkisini ellerinde bulunduran vezirler, öz geçmişlerini araştırdıktan ve mutmain olduktan sonra atamalarını yapar ve oldukça dolgun maaş verirlerdi.⁹⁸ Görevlerini yerine getirmeye çalışan istihbarat görevlileri taşıdıkları bilgilerin önemini idrak ettikleri için, oldukça hassas davranırlar ve sürekli polis ile irtibat içerisinde bulunurlardı. Seçkin özelliklere sahip casuslar,⁹⁹ güvenilirlik (sıdk),¹⁰⁰ cesaret, atılganlık yanında ağzı sıkı ve yalan konuş-

⁹⁴ Osmanlılar'ın başlangıç dönemlerinde, daha Osman Bey zamanında yerli Hristiyanların "martalos" ismiyle istihbarat ajanı olarak kullanılması, eski dönemlerden itibaren bu geleneğin sürdürüldüğünü göstermektedir. Osmanlı İstihbarat sistemi hakkında geniş bilgi için bkz. Komisyon, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, I.Kısım,(1299-1451), Gnkur.Basımevi, Ankara, 1964, c.III, 274 vd.

⁹⁵ Mahfûz, Medhal ilâ Akide ve Sıtrateciyyeti'l-Askeriyyeti'l-İslâmiyye, s.154. Şam bölgesinde fetih hareketlerini sürdüren Ebû Ubeyde b. Cerrâh Bizanslılarla ilgili bilgi almak için gönüllü casusluk yapan ehli zimmeden yardım almıştır. Ebû Yusuf, Harac, s. 149.

⁹⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I, 59.

⁹⁷ İbn Tayfûr, Bağdât, s. 41.

⁹⁸ İbn Vehb , el-Burhân s. 417.

⁹⁹ Abbâsî halifesi Cafer el-Mansur posta teşkilâtı memurlarını haber taşıma görevi dışında bürokratların, komutanların vs. genel durumuna ilişkin bilgi toplama amacına yönelikte kullanmıştır. Beyhâkî, Mehâsin, s. 146.

¹⁰⁰ Kalkaşandî, Subhu'l-Aşâ, I, 159.

mayan kimselerden seçilmekteydi.¹⁰¹ Ayrıca bu kişiler, son derece keskin zekalarıyla, bütün hile ve tuzakları; farklı bölgelerin lehçelerini, dillerini iyi bilmekteydi. Yakalandığında sır vermeyecek kadar işkenceye dayanıklı ve sabırlı idiler.¹⁰²

Halife, istihbarattan bazı kişileri gizli olarak devletin üst kademe görevlilerini ve merkezlerini denetlemek için kullanmaktaydı.¹⁰³ Bu kişiler bazen eski kıyafetler giyerek fukara rolüyle yöneticilere yaklaşırlar, faaliyetleri ile ilgili raporları halifeye takdim ederlerdi.¹⁰⁴ Nakledilen şu olay istihbaratın o dönemde ne kadar titiz çalıştığına ve önemli özelliklere sahip olduğuna işaret etmektedir. Casuslardan birisi halifenin yanında iki bacağı da topal ve dilenci elbisesi giymiş halde çıkar, elinde dilenci torbası ile sürünerek vezirin oturmuş olduğu evin kapısına kadar gelir, kapıda görevli olan bekçi dilenci rolünü çok iyi yapan bu gözcüyü hiç önemsemezdi. Bu yöntemle istihbaratçı harisler, hizmetliler ve diğer vezâret çalışanlarının giriş çıkış saatlerini kontrol ederek mesai saatlerine uyup uymadıklarını kontrol ederdi.¹⁰⁵ Meslektaş olmalarına rağmen istihbarat görevlileri, polisle alakalı bilgileri de toplar, halife veya vezire rapor ederdi.¹⁰⁶

İstihbarat görevlileri, bazı devlet dairelerini ziyaret ederek işlerin düzenli yürüyüp yürümediğini rapor ederdi.¹⁰⁷ Örneğin, hapisnede mahkumların denetimi yapılarak onların işkenceye maruz kalıp kalmadıkları veya isyan edip etmedikleri halife başta olmak üzere üst düzey bürokratlara rapor edilirdi.¹⁰⁸ Devlet kurumları dışında sivil halkın yoğun olarak buldukları önemli yerlere oturarak halkın nabzını tutarlar,¹⁰⁹ ayrıca şüpheli olarak aranan kişileri takip ederlerdi.¹¹⁰ Bu faaliyetleri yürütmek ise, ancak kendini gizleyebilecek yeteneğe sahip, cesur yürekli istihbarat elemanları ile mümkündür.

SONUÇ

Kökenleri milattan önceye dayandığı bilinen istihbarat çalışmaları İslam Tarihi'nin ilk dönemlerinden itibaren güvenlik teşkilatlarının vazgeçilmez bir birimi halini almıştır. Hz. Peygamber ve dört halife dönemindeki istihbari çalışmalar cahiliye Arap geleneğindeki var olduğu şeklienden biraz daha geliştirilerek her an saldırıya hazır dış tehditlere karşı teyakkuz amaçlı kullanılmıştır. İlk olarak Hz. Peygamber döneminde, Medine'deki Yahudi kabilelerin anlaşmaya aykırı

¹⁰¹ Rahmûnî, Nizâm, s. 141.

¹⁰² Kalkaşandî, Subhu'l-Aşâ, I, 159.

¹⁰³ İbn Tayfûr, Bağdat, s. 42.

¹⁰⁴ Nurî, a.g.m., s. 223.

¹⁰⁵ Tenûhî, el-Ferec, I, 108.

¹⁰⁶ İbn Tayfûr, Bağdat, s. 41; Tenûhî, el-Ferec, I, 186.

¹⁰⁷ Belvî, Siretü Ahmed b. Tolun, s. 115; Makrîzî, Hitat, II, 178.

¹⁰⁸ Tenûhî, el-Ferec, I, 130.

¹⁰⁹ İbn Tayfûr, Bağdat, s. 42.

¹¹⁰ Tenûhî, el-Ferec, I, 109.

şekilde yıkıcı ve gizli hedeflerini deşifre etmek amacıyla özel casuslar kullanıldığını görmekteyiz. Bu uygulama İslam Tarihi'nin ilk iç istihbarat teşebbüsü olarak tanımlanabilir. Bunun dışında Mekkeli müşrikler başta olmak üzere muhtemel düşmanlara karşı, savaşta veya hazarda sürekli olarak *'uyûn* veya *casus* olarak isimlendirilen gözcüler kullanılmıştır.

Hulefa-i Raşidin döneminde Hz. Ömer başta olmak üzere halifeler özellikle ordu komutanlarına istihbaratlarını güçlü tutmaları noktasında sürekli direktiflerde bulunmuşlardır. Halid b. Velid, Amr b. el-A's , Kuteybe b. Müslim gibi ilk fetih hareketlerindeki şöhretli komutanların harp stratejileri incelendiğinde, başarılarının altında yatan en önemli etkenin sağlam istihbari bilgi olduğu görülmektedir. Bütün bunlara rağmen bu süreçte devletin tam olarak kurumsallaşmamış olması, Hz. Ömer gibi dirayetli halifelerin iç karışıklıklara meydan vermeyecek politikalar izlemesi iç istihbarata dair bir yapılanmanın henüz oluşmamasına etki eden faktörler olmuştur.

Emevîlerle birlikte iç istihbaratı yürüten posta teşkilatı ve iç güvenliği sağlayan polis teşkilatının kurulması, ayrıca iç isyanların artık kronik hale gelmesi dış istihbarat kadar iç istihbaratın da gelişmesine katkı sağlamıştır. Artık ülkenin her köşesine dağılan casuslar halifenin gözü kulağı olmuştur. Vali ve diğer memurların faaliyetleri, isyancıların gizli emelleri yetenekli ve güvenilir gözcüler sayesinde halifeye rapor edilmiştir. Buna karşılık merkezi otorite strateji geliştirmiş ve önlemlerini almıştır. Yani halifenin iktidarını sağlamlaştırabilmesi için hiçbir muhalifinin kendini güvende hissetmemesi gerekli görülmüştür. Bunun yolunun da güçlü bir istihbarata sahip olmaktan geçtiği düşünülmüştür.

Abbasilerle birlikte vezirlik kurumunun teşekkül etmesi, yerel yönetimlerin eskiye nazaran daha da özerk hale gelmesi, hilafet merkezinin istihbarat teşkilatına verdiği önemi artırmıştır. İslam ülkesinin ücra köşesindeki olayların dahi halifeye rapor edilebilir olması istihbarat ağı sayesinde olmuştur. Posta teşkilatı çalışanları o denli bir yetkiyle donatılmış ki, en üst düzey bürokratları da atlayarak doğrudan halifeye elde ettiği bilgileri aktarır olmuşlardır. Özellikle köklü bir medeniyete sahip Mısır'da iç istihbarata yönelik yeni açılımlar getirilmiş, valiler, hacibler, harac memurları, emniyet müdürleri her an gözlenme endişesi ile görevlerini aksatmamanın telaşına düşmüşlerdir. Günümüzde olduğu gibi geçmişte de devletlerin siyasi, sosyal, ekonomik açıdan dünya üzerinde egemen güç olabilmelerinin yolu iyi bir iç ve dış istihbarat ağına sahip olmaktan geçmektedir. Geniş bir toprak parçasına sahip İslam coğrafyasının tek bir merkezden sağlıklı bir şekilde yönetimi, farklı meşrepten insanlar arasında istikrarın sağlanması ancak halifenin hükmettiği alanda neler olup bittiğinden haberdar olması ile mümkündür. Bugün gizli istihbarat servisleri arasındaki çekişmelerin ve ajanların faaliyetlerinin, izlenme rekorları kıran filmlere dahi konu olacak kadar şöhret kazanmış olması tarihte istihbaratın önemini algılama açısından önemlidir.

Kaynaklar

- » Abdulkerim, Ahmed, el-Mebâdiu'l-Esâsiyye li 'Akîdeti'l-Askeriyye es-Sovyetiyye, Dimeşk, 1957.
- » 'Aselî, Bessâm, el-Mezhebü'l-Askeriyyi'l-İslâmî, Beyrut, 1993,
- » Avn, Abdurra'uf, el-Fennü'l-Harb fî Sadri'l-İslâm, Kahire, 1961.
- » Aykaç, Mehmet, Abbasî Devletinin İlk Dönem İdârî Teşkilatında Dîvanlar, Ankara, 1997.
- » Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), Ensâbü'l-Eşrâf, I, thk. Muhammed Hamidullah, Kahire, 1958; II, thk. Muhammed Bâkir el-Mahmûdî, Beyrut, 1974; III, thk. Abdülaziz Dûrî, Beyrut, 1398; IV, IV/1thk. , İhsan Abbâs, Beyrut, 1979; IV/2 thk. M.Schlessinger, Kudüs, 1971; V, thk. S.D.F. Goitein, Kudüs, 1936;I-XIII, thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Zerkelî, Dâru'l-Fikir, Beyrut, 1996.
- » Belvî, Abdullah b. Muhammed, Siretü Ahmed b. Tolun, Dimeşk, ty.
- » Beyhakî, Ahmed b.Hüseyin (458/1066), el-Mehâsîn ve'l-Mesâvî, Beyrut, 1970.
- » Caşşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed (310/9229, el-Vüzerâ ve'l-Küttâb, thk. Mustafa Saka ve diğçerleri, Mektebe Mustafa el-Bâbî, Mısır, 1980.
- » Cevad Ali, el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm, I-X, Dâru'l-İlm, Beyrut, 1976.
- » Derâdike, Salih, "Nizâmü's-Şurta fî Asri'l-Abbasi", Mecelletü'd-Dirâsât, c.XVI, Sayı: 3, Amman 1989, ss.63-101.
- » Doğan, Mehmet, Büyük Türkçe Sözlük, İst., 1996.
- » Ebû Yusuf, Kitâbu'l-Harac, çev. Ali Özek, İstanbul, 1973.
- » Hadîsî, Kahtân Abdüsselâm, "Tanzîmâtü's-Şurta fî 'Asri'l-Abbâsiyyil Evvel", Mecelletü'l-Mirbed, Sayı:1 Basra, 1968, ss.171-196.
- » Hamevî, Şihabuddîn Ebî Abdillâh b. Abdillâh Yâkût (626/1229), Mu'cemu'l-Buldân, I-V, Beyrut, 1979.
- » Hamidullah, Muhammed, İslâm'da Devlet İdâresi, çev. Kemal Kuşçu, Ankara, 1979.
- » Hasan, İbrahim Hasan, Tarihu'l-İslâmî's-Siyâsî ve'd-Dinî ve's-Sakafî, I-IV, Kahire, 1964.
- » Hersemî, Ebû Said eş-Şârânî, Muhtasarı Siyâseti'l-Harb, thk. Abdurra'uf Avn, Kahire, ty.
- » Hezzâl, Nadiya Ahmet Ali el-Hezzâl, el-Berîd ve Turukuhü fî Bilâdi's-Şâm ve'l-İrâk fî'l-Asri'l-Abbâsî, el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Amman, 1996.
- » Hezzâl, Nâdiye Ahmed Ali, el-Berîd ve Turukuhu fî Bilâdi's-Şâm ve'l-İrâk fî'l-Asri'l-Abbâsî (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ürdün, 1996.
- » Hiyârî, Mustafa, ed-Devâvîn Kitâbü'l-Harâc ve Sinâa'tü'l-Kitâbe, Ürdün, 1986.
- » Hiyârî, Mustafa, ed-Devâvîn Kitâbü'l-Harâc ve Sinâa'tü'l-Kitâbe, Ürdün, 1986.
- » İbn 'İyâs, Muhammed b. Ahmed b. İyâs el-Hanefî, Bedâi'u'z-Zuhûr fî Vakâi'd-Duhûr, Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire, 1960-1963.
- » İbn Abdilberr, en-Nemerî el-Kurtûbî (463/1071), el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb, I-IV, thk. Ali Muhammed Becâvî, Mektebetü Nahdati Mısır, Kahire, ty.
- » İbn Ebî'l-Hadîd, Abdulhamid Hibetulleh b. Muhammed, Şerhu Nehci'l-Belâğa, thk. Muhammed İbrahim, Kahire, 1965; Dâru'l-Fikir, Beyrut, 1956.
- » İbn Hallikan, Ebû'l-Abbâs Şemseddin (681/1282), Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâ'iz-Zamân, I-VIII, Kahire, 1949; Beyrut, 1968.
- » İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrrem b. Manzur, Lisânü'l-Arab, Beyrut, ty.
- » İbn Miskeveyh, Ahmed b. Muhammed (421/1030), Tecâribü'l-Ümem, I-II, thk. H.F.Amedroz, Oxford, 1920-21, thk. Ebû'l-Kasım İmâmî, Tahran, 1987.
- » İbn Tayfûr, Ahmed b. Tahir el- Kâtib (280/893), Bağdad fî Tarihi'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye, thk. Muhammed Zahid b.el-Hasan el-Kevserî, Mektebetü'l-Hanci, Kahire, 1949.
- » İbn Vehb, Ebu'l-Hüseyin el-Kâtib, el-Burhân fî Vücûhi'l-Beyân, thk. Ahmed Matlub, Matbaatü'l-Anî, Bağdat, 1967.
- » İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasen Ali b.Ebu'l-Kerem Muhammed b. Muhammed (630/1233), el-Kâmil fî't-Tarih, I-XII, Beyrut, 1965; Kahire, 1957; Beyrut, 1982.
- » Kalkaşandî, Ahmed b. Ali (821/1418), Subhu'l-A'sâ fî Sinâati'l-İnşâ, I-XIV, thk. Muhammed Hüseyin Şemsuddîn-Yusuf Ali et-Tavîl, Beyrut, 1987; Kahire, 1914.
- » Kallek, Cengîz, "Cusus", DİA, İstanbul, 1993
- » Kandehevî, Muhammed Yusuf, Hayâtü's-Sahâbe, Beyrut, ty.
- » Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf (350/961), Kitâbu'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât, thk. Rhuvon Guest, Beyrut, 1908.
- » Komisyon, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarih, I.Kısım,(1299-1451), Gnkur.Basimevi, Ankara, 1964, c.III, 274 vd.
- » Köprülü, Fuat, "Berid", İA, II, İst., 1979, ss.541-549.
- » Mağravî, Muhammed, Şeriatü'l-Harb fî'l-İslâm, Suriye, 1958.

- » Mahfûz, Muhammed Cemalettin, Medhal ilâ Akîde ve Sıtrateciyyeti'l-Askeriyyeti'l-İslâmiyye, Kahire, 1976.
- » Makdîsî, Şemsuddîn b. Ahmed, Kitâbu't-Tevvâbîn, Dimeşk, 1961.
- » Makkârî, Ahmed b. Muhammed Tilmisânî (1041/1631), Nefhu't-Tîb min Ğusni'l-Endelûs er-Retîb, I-X, Kahire 1949.
- » Makrîzî Takıyyudîn Ebi'l-Abbâs Ahmed bi Ali (845/1442), Kitâbü'l-Mevâ'ız ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr, Kahire, 1972.
- » Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b.Hüseyn (346/957), Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher, I-IV, Mısır 1964; Kum, 1984; Kahire 1964.
- » Mez, Adam, el-Hadâratü'l-İslamiyye fi'l-Karnî'r-Râbii'l-Hicrî, I-II, Çev. Muhammed Abdul Hadi Ebû Reyde, Beyrut, 1967.
- » Munâsıra, Abdullah, el-İstihbârâtü'l-Arabiyye fi'l-İslâm, Beyrut, 1987.
- » Müslim, Haccâc Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyri, Sahîh, Dâru'l-Ihyâu't-Turâs, Beyrut, ty.
- » Nâsîf, Abdusselam, eş-Şurta fî Mısır'l-İslâmî, Bi'z-Zehrâ li'l-İğlâmî'l-A'rabi, 1987.
- » Rahmûnî, Muhammed Şerif, Nizâmu'ş-Şurta fi'l-İslâm ilâ Evâhırı'l-Karnir'Râbi'l-Hicrî, Dâru'l-Arabiyyetü'l-Küttâb, 1983.
- » Sektevârî, Alauddîn, Muhâdaratü'l-Evâil ve Mûsâmeratü'l-Evâhir, Matbaatü'l-Âmirati'ş-Şarkiyye, 1311.
- » Söylemez, Mahfuz, Berid Teşkilatının Menşesine Dair Yeni Bulgular, , İslâmiyat, c. IV, sayı: II, Ankara, 2001
- » Taberî, Muhammed b. Cerîr (310/923), Târihu'r-Rûsul ve'l-Mülûk, I-X, thk. Muhammed İbrâhim, Kahire, 1964; Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1407/1987.
- » Tenûhî, EBÛ Ali Muhsin b. Ebi'l-Kâsım (384/994), el-Ferec Ba'de Şidde, I-III, Tıbâa'tü'l-Muhammediyye, Kahire, 1375.
- » Terzi, Mustafa Zeki, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Raşidin Döneminde Askeri Teşkilat, Samsun, 1990.
- » Vakıdî, Ebû Abdullah b. Ömer, Fütûhu'ş-Şâm, Dâru'l-Cil, Beyrut, ty.
- » ————Kitâbu'l-Meğâzî, Thk. Marsden Jones, Kahire, 1965.
- » Yaman, Ahmet, İslâm Devletler Hukunda Savaş , İst, 1998.
- » Yazıcı, Nesimi, "Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mûlahazalar", AÜİF. Dergisi, c.XXIX, Ankara, 1987, ss.377-387.
- » Yılmaz, Metin, "Bir Devlet Kurumu Olarak Divânu'r-Resâilin Ortaya Çıkışı ve İşleyişi", OMÜ.İlahiyat Fak. Dergisi, Sayı: 11, Samsun 1999, ss.291-312.
- » Yüksel, Ahmet Turan, İhtirastan İktidara Kerbela, Konya, 2001.
- » Zemaşerî, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ömer (538/1143), Esâsü'l-Belâga, Beyrut, 1979.
- » Zeydan, Corci, Tarîhu't-Temeddün, Mısır, 1904
- » ———— Medeniyet-i İslâmiyye, I-V, çev. Zeki Megamiz, İst., 1328-30.
- » Zorlu, Cem, Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar, Ankara Okulu, Ankara, 2001.